

4 Op weg naar de verkiezingen: partijprogramma's en de selectie van kandidaten

Paul Lucardie en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Wat er ook op politieke partijen valt aan te merken, zij zijn nog steeds de hoofdrolspelers in de verkiezingsstrijd. Zij selecteren immers de kandidaten. In theorie kunnen partijloze kandidaten ook in de Tweede Kamer worden gekozen, maar in de praktijk is dat sinds het midden van de vorige eeuw niet meer voorgekomen.¹ Pim Fortuyn bijvoorbeeld stampte na zijn breuk met Leefbaar Nederland enkele maanden voor de Kamerverkiezingen van mei 2002 halsoverkop een partijorganisatie uit de grond die onder meer kandidaten moest rekruteren. Partijen stellen bovendien de verkiezingsprogramma's vast, die de eenmaal gekozen kandidaten voor de komende periode binden. Die binding geldt niet onder alle omstandigheden en voorkomt niet dat Kamerleden soms van hun programma afwijken, maar ze zullen zich voor dergelijk dissident gedrag ooit voor de kiezers moeten verantwoorden. Eigenlijk kunnen kiezers slechts door een keuze voor een bepaald programma enige invloed op het regeringsbeleid uitoefenen – al is die invloed nogal indirect, namelijk via het regeerakkoord dat partijleiders na de verkiezingen sluiten en via de Kamerleden die op hun beurt de regering trachten te beïnvloeden. Kiezers moeten dan wel iets te kiezen hebben, dat wil zeggen: de programma's van de partijen moeten op belangrijke punten verschillen. In dit hoofdstuk zullen we nagaan in hoeverre dat in 2006 het geval was. Eerst wordt geschetst hoe de programma's én de kandidatenlijsten tot stand komen bij de verschillende partijen.

2. Kandidaatstelling in de jaren negentig

In de twintigste eeuw domineerde de partijtop in de meeste Nederlandse politieke partijen in feite het kandidaatstellingsproces. De democratiseringsgeest in de jaren zestig zette evenwel een proces van decentralisatie in gang, waarin binnen een aantal partijen de regionale partijorganisaties hun positie in de selectieprocedures wisten te versterken ten koste van de centrale partij instanties. Aan het begin van de jaren negentig werd de gebruikelijke rolverdeling weer hersteld, toen met name in de pvdA en de vvd de partijtop de invloed van de regio's terugdrong.³ In dat decennium hanteerden de meeste partijen voor de Tweede Kamerverkiezingen grofweg de volgende selectieprocedure. Het partijbestuur roept leden op te solliciteren naar een plaats op de kandidatenlijst en vraagt leden of afdelingen om kandidaten voor te dragen. Tegelijkertijd stelt het bestuur een speciale commissie in die aan de hand van opgestelde criteria (zoals leeftijd, regionale herkomst, specifieke deskundigheid) de aangemelde kandidaten selecteert. Deze commissie brengt een advies uit aan het partijbestuur, dat vervolgens – soms na consultatie van de regionale partijorganisaties – een conceptkandidatenlijst opstelt. Dit ontwerp wordt aan de achterban voorgelegd, die de definitieve volgorde bepaalt. Bij pvdA, SP, vvd en ChristenUnie (en voorheen het GPV en de RPF) werd die taak vervuld door een uit afdelingsafgevaardigden bestaand partijcongres, bij het CDA door de leden in de afdelingen⁴

Bij D66 en GroenLinks wees de kandidaatstelling in deze periode fundamenteel af van het hierboven beschreven model, doordat het partijbestuur formeel buitenspel stond en de leden meer directe invloed hadden. In het geval van GroenLinks koos de partijraad (bestaande uit afdelingsafgevaardigden) een kandidatencommissie, die een advieslijst voorlegde aan het partijcongres. Dit laatste gremium, dat sinds 1995 openstond voor alle partijleden die ook stemgerechtigd waren, stelde vervolgens de definitieve lijstvolgorde vast. In D66 wees het partijcongres, waar alle partijleden al vanaf de oprichting in 1966 stemrecht hadden, de lijsttrekker aan. Tevens konden alle partijleden zich in een schriftelijk referendum uitspreken over de rest van de kandidatenlijst. Om te voorkomen dat de

fractie een eenzijdige samenstelling zou krijgen, stelde het partijcongres doorgaans een onafhankelijke ‘stemadviescommissie’ in die een rangorde aanbracht. De aanbevelingen van deze commissie wogen in de praktijk zwaar; niet-aanbevolen kandidaten kwamen maar zelden op een hoge plaats.

Met uitzondering van D66 en GroenLinks nam tot aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 de partijleiding in de meeste politieke partijen een dominante positie in de selectieprocedure in, en was de daadwerkelijke invloed van de leden beperkt. Deze rolverdeling riep in toenemende mate weerstand op, zo bleek in de interne discussies die binnen verschillende partijen losbarstten na zware verkiezingsnederlagen (het CDA in 1994; de PvdA, de VVD en D66 in 2002). In rapporten die de electorale teruggang moesten analyseren, kwam vaak de klacht naar voren dat de partijleiding zich doof had gehouden voor de achterban. Het gevolg was dat in deze partijen – in weliswaar uiteenlopende mate – de zeggenschap van de leden in het selectieproces werd vergroot.⁵

3. Kandidaatstelling in 2006

Veranderingen in de kandidaatstelling sinds 2002 en 2003 voltrokken zich met name bij het CDA, PvdA, VVD, D66 en GroenLinks.⁶ Bij de ChristenUnie, SP en SGP is de kandidaatstellingsprocedure niet gewijzigd en onderscheidt die zich nog steeds weinig van het geijkte model met indirecte ledeninvloed. Daarbij was tevens van tevoren duidelijk dat de zittende partijleiders – respectievelijk André Rouvoet, Bas van der Vlies en Jan Marijnissen – probleemloos opnieuw als lijsttrekker zouden worden aangewezen. De partijleden kwamen er bij de kandidaatstelling binnen de Partij voor de Vrijheid (PVV) van Geert Wilders in het geheel niet aan te pas, omdat deze partij – die als rechtsvorm de stichting heeft gekozen, hetgeen binnen het Nederlandse politieke bestel zeer ongebruikelijk is – geen leden kent. De selectieprocedure van de PVV week ook sterk af van de andere partijen, vanwege de stringente beveiliging van de door moslimfundamentalisten bedreigde partijlei-

der. De andere succesvolle nieuwkomer, de Partij voor de Dieren, volgde een meer gebruikelijke procedure. Opvallend daar was het grote aantal lijstduwers op de kandidatenlijst uit de wereld van kunst en cultuur – schrijvers als Jan Wolkers, Maarten 't Hart en Mensje van Keulen, de actrice Georgina Verbaan en de cabaretiers Kees van Kooten en Ivo de Wijs.

Overigens zouden zich in het kandidaatstellingsproces van zowel het CDA als de PvdA enkele ongewone interventies door de partijbesturen voordoen die te maken hadden met de massamoord in 1915 op de Armeense minderheid in Turkije. Beide partijen beschouwden de moord als genocide, waarbij het CDA bovendien een wetsvoorstel steunde om ontkenning van genocide strafbaar te stellen. Op de ontwerp-kandidatenlijst van het CDA stonden twee Turkse Nederlanders, Ayhan Tonca en Osman Elmaci, die de Armeense massamoord in het verleden sterk hadden gerelativeerd of zelfs geheel ontkend. Toen bleek dat zij hun standpunt niet wilden wijzigen, werden beiden op 26 september van de lijst afgevoerd. Het partijbestuur van de PvdA deed hetzelfde met Erdinc Sacan, die weigerde op de website die hij beheerde het standpunt van de partij te steunen. De sancties tegen deze kandidaten wekten onvrede bij veel Turkse Nederlanders. Het Turks Forum riep om die reden op om niet op CDA of PvdA maar op nummer zes van D66 te stemmen – de uit Turkije afkomstige Fatma Koser Kaya, die weigerde zich over de genocide-kwestie uit te spreken. Dankzij 34.564 voorkeursstemmen kon zij de nummer drie op de lijst, Bert Bakker, passeren en haar Kamerzetel behouden. Zij was in 2006 de enige die slechts via voorkeursstemmen een zetel haalde.

CDA

In het organisatorische vernieuwingsproces dat de meeste Nederlandse politieke partijen doormaakten, liep het CDA voorop. De christen-democraten hadden bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei 1994 een – destijds – historische nederlaag van twintig zetels geleden en waren daarna voor het eerst in hun bestaan in de oppositie beland. Dit echec gaf de impuls tot het verlenen van meer zeggenschap aan de leden, hoewel dit

de nodige tijd in beslag nam. Na bijna tien jaar stelde het CDA in november 2003 een nieuw kandidaatstellingsreglement vast. De procedure voor de aanwijzing van de kandidaten vanaf plaats twee voor de Tweede Kamerverkiezingen bleef nagenoeg ongewijzigd: de partijleden behielden de mogelijkheid om in de afdelingen over de volgorde van de kandidatenlijst te stemmen. De verkiezing van de lijsttrekker daarentegen werd op één onderdeel ingrijpend veranderd. Om de partijleden een reële keus te geven, werd de nadrukkelijke bepaling opgenomen dat bij de aanwijzing van de lijststaanvoerder het partijbestuur voortaan zou streven naar een meervoudige voordracht. Daarnaast kunnen ten minste tien gemeentelijke afdelingen, drie provinciale afdelingen of één procent van de leden tegenkandidaten voordragen. De lijsttrekker wordt vervolgens aangewezen door het partijcongres dat in het kader van de partijvernieuwing ook een fundamenteel andere opzet had gekregen. Het getrapte systeem met afdelingsafgevaardigden maakte plaats voor het *one person, one vote*-beginsel, waarmee elk partijlid op het partijcongres stemrecht kreeg.⁷ Als gevolg van deze twee aanpassingen werd de verkiezing van de lijsttrekker in theorie minder voorspelbaar dan die in het verleden was geweest. In september 2006 bleek daarvan overigens nog weinig: de zittende partijleider en demissionaire premier Jan Peter Balkenende werd zonder tegenkandidaten bij acclamatie door de op het partijcongres aanwezige leden tot aanvoerder van het CDA aangewezen.

pvdA

De pvdA koos na de zware nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei 2002 eveneens voor vernieuwing van de kandidaatstelling. Aanvankelijk wilde het partijbestuur in elke provincie één kandidaat rechtstreeks door de partijleden laten kiezen, waarna het partijcongres (bestaande uit afdelingsafgevaardigden) de definitieve volgorde van de kandidatenlijst zou bepalen. Het pvdA-congres in januari 2005 wilde hier niet aan, waardoor de huidige procedure bleef bestaan. Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 stelde het partijcongres in september 2006 de kandidatenlijst vanaf de tweede positie vast. De afge-

vaardigden lieten zich in grote mate leiden door de adviezen van de kandidatencommissie: slechts twee laaggeplaatste kandidaten kregen als nog een plek bij de eerste 35.

De wijze waarop in de pvda de lijsttrekker werd gekozen, veranderde wel. In 1992 was in de sociaal-democratische statuten de mogelijkheid van een ledenreferendum opgenomen. In het najaar van 2002 schreef het partijbestuur voor het eerst een dergelijke ledenraadpleging uit om de voorzitter van de Tweede Kamerfractie te kiezen. Na de val van het eerste kabinet Balkenende werd de inzet de aanwijzing van de lijsttrekker, waarbij de keuze van de leden op Wouter Bos viel. In december 2003 besloot het partijcongres dat de partijleden de lijsttrekker voor de verkiezingen van onder meer de Tweede Kamer in een ledenraadpleging zouden kiezen – wanneer zich althans minstens twee personen kandidaat hadden gesteld.⁸ Dit laatste was niet het geval in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2006. Bos had al in januari 2005 duidelijk gemaakt dat hij zich kandidaat zou stellen voor het lijsttrekkerschap. Zowel hij als partijvoorzitter Ruud Koole wekte de indruk dat ze niet veel behoefte hadden aan een interne strijd tussen kandidaten. Kort daarop werd bekend dat publicist Paul Scheffer serieus overwoog tegen Bos in het strijdperk te treden, maar van zijn kandidatuur werd later weinig meer vernomen. In juli 2006 bleek dat zich geen tegenkandidaten hadden gemeld, waarmee een ledenraadpleging van de baan was. Het partijcongres wees Bos in september formeel als lijsttrekker aan.

VVD

De partijvernieuwing binnen de vvd na de electorale afstraffing in mei 2002 ging veel verder dan in het cda en de pvda. In de herfst van 2003 werden nieuwe statuten en reglementen aangenomen, waarin de zeggenschap van de leden sterk was uitgebreid. In plaats van het getrapte model van afvaardiging kreeg voortaan elk lid op het partijcongres stemrecht, net als bij het cda.⁹ Anders dan bij de christen- en sociaal-democraten kregen de liberale partijleden ook de mogelijkheid om hun voorkeursvolgorde van de aspirant-kandidaten (vanaf plaats twee) voor de Tweede Kamer of

Europese verkiezingen (per brief, telefoon of internet) te laten registreren. Of deze procedure in een werkelijke behoefte voorziet, is nog maar de vraag, aangezien in september 2006 – bij de kandidaatstelling voor de Kamerverkiezingen – slechts twintig procent van de bijna 42.000 stemgerechtigde partijleden van deze mogelijkheid gebruikmaakte. Daarbij waken zij overigens nauwelijks af van de eerder door het hoofdbestuur opgestelde advieslijst. Van de eerste dertig kandidaten kreeg alleen Laetitia Griffith een andere positie: zij steeg van de negende naar de vijfde plaats. De opstelling van de ontwerp-kandidatenlijst was overigens niet zonder problemen verlopen: de voorzitter van de Stichting Autoriteit Financiële Markten Arthur Docters van Leeuwen (die eerder lid van D66 was geweest) bedankte voor de tiende plaats die hem was toegekend. De voormalige voorzitter van het College van Procureurs-Generaal zou daarmee onder officier van justitie Fred Teeven komen te staan.

Aan de vaststelling van de kandidatenlijst in de VVD ging de verkiezing van de lijsttrekker vooraf, waaraan – evenals in de VVD – alle partijleden konden deelnemen. Deze positie was vacant, omdat de zittende partijleider Gerrit Zalm te kennen had gegeven zich uit de politiek te

willen terugtrekken en Jozias van Aartsen als voorzitter van de liberale Tweede Kamerfractie was teruggetreden na de voor zijn partij teleurstellend verlopen gemeenteraadsverkiezingen op 7 maart 2006. Als eerste kandidaat meldde zich staatssecretaris van Onderwijs Mark Rutte, gevolgd door het Tweede Kamerlid Jelleke Van Eenendaal. Als derde kandideerde zich Rita Verdonk, minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie, die eerder nadrukkelijk had verklaard geen belangstelling te

hebben. De campagne liep uit op een felle, vaak persoonlijke tweestrijd tussen Rutte en Verdonk, die de vvd diep verdeelde. Rutte wist zich gesteund door een groot deel van het partijestablishment, terwijl Verdonk zich afficheerde als kandidaat van de leden.

Tot opluchting van nogal wat liberale kopstukken wezen de leden Rutte als lijsttrekker aan: met 51,5 procent behaalde hij net iets meer stemmen dan Verdonk (45,7 procent). Dit keer deden de leden massaal aan de verkiezingen mee; de opkomst was 73,8 procent.⁹

D66

Zoals reeds vermeld kende D66 sinds haar oprichting in 1966 haar leden een prominente rol toe in het kandidaatstellingsproces, maar na de verkiezingsnederlaag in 2002 ging zij als eerste Nederlandse partij er toe over ook kiezers hierbij te betrekken – zij het op indirecte wijze. In de nieuwe procedure – die voor het eerst werd toegepast bij de Europese verkiezingen van juni 2004 – had de stemadviescommissie plaatsgemaakt voor een opzet waarin de kandidaten deelnamen aan voorverkiezingen in vijf regio's. Op openbare vergaderingen konden leden maar ook niet-leden hun stem uitbrengen en zo de kandidaten rangschikken. De op basis hiervan tot stand gekomen rangorde was voorlopig en fungeerde als stemadvies voor de leden, die vervolgens in een poststemming de definitieve volgorde van de kandidaten moesten bepalen.¹¹ Achteraf was de partij niet gelukkig met deze *primaries*. Zij hadden veel geld gekost, en waren gevoelig voor misbruik: sommige kandidaten hadden hun achterban meegenomen om zich zo van een hoge plaats te verzekeren. In mei 2006 ruidde het partijcongres de voorverkiezingen dan ook weer in voor de mogelijkheid om een stemadviescommissie in te stellen. Het volgende partijcongres besloot daartoe, maar het effect van het stemadvies was opvallend zwak: maar liefst acht van de eerste 25 kandidaten werden door de leden op een hogere plek gezet.

Het congres van mei 2006 week af van de gebruikelijke procedure om de lijsttrekker op een partijcongres aan te wijzen. Omdat dat congres in de zomer was gepland en er dan waarschijnlijk al leden op va-

kantie zouden zijn, werd besloten eenmalig een verkiezing onder alle leden uit te schrijven. Er meldden zich in totaal acht kandidaten, maar de strijd ging met name tussen Alexander Pechtold – die in maart 2005 Thom de Graaf als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties was opgevolgd – en Lousewies van der Laan, die in februari 2006 van Boris Dittrich het voorzitterschap van de Tweede Kamerfractie had overgenomen. De verkiezingsstrijd tussen dit tweetal was soms zeer scherp van toon en net als bij de vvd deels op de persoon gericht, vooral toen Van der Laan haar tegenstander ongeloofwaardig noemde. Uiteindelijk won Pechtold, die zich gesteund wist door partijconferenciers als Hans van Mierlo en De Graaf, met 2.009 van de 3.800 uitgebrachte stemmen, terwijl Van der Laan 1.752 stemmen behaalde. Van de 8.000 stemgerechtigde leden had 47,5 procent een stem uitgebracht.

GroenLinks

Ook binnen GroenLinks leefde onvrede over de wijze waarop binnen de partij de kandidaatstelling was georganiseerd; naar de mening van veel leden was die niet democratisch genoeg. In maart 2005 wees het partijcongres een voorstel om de leden – zoals in de vvd – te laten stemmen over alle kandidaten op de lijst van de hand; het congres wilde deze beslissing zelf blijven nemen. Een onafhankelijke kandidatencommissie zou voortaan bekendmaken welke kandidaten zij geschikt achtte voor verschillende onderdelen ('blokken') van de kandidatenlijst, maar niet meer een bepaalde volgorde voorstellen.

Het partijcongres besloot in maart 2005 wel dat de leden via een referendum de lijsttrekker voor de Tweede Kamer- en Europese verkiezingen konden aanwijzen. Zo'n referendum was ook bij de Kamerverkiezingen van 1994 gehouden, maar vervolgens afgeschaft omdat het in electoraal opzicht niet de meest aantrekkelijke uitkomst had opgeleverd.¹² Het kwam in 2006 niet tot een ledenraadpleging, omdat alleen de zittende partijleider Femke Halsema zich kandidaat had gesteld. Het GroenLinks-congres koos haar op 1 oktober als lijsttrekker; ruim tien procent van de aanwezige leden stemde blanco.

De meeste Nederlandse politieke partijen boden aan het begin van de eenentwintigste eeuw hun leden meer mogelijkheden om hun stem in de selectieprocedures te laten gelden. Binnen de beide liberale partijen vvd en d66 was de zeggenschap van de leden het grootst: zij konden in aparte procedures stemmen over de lijsttrekker en de kandidatenlijst. De verkiezing van de lijstaanvoerder leidde in beide partijen tot grote spanningen, vooral ook omdat deze positie op dat moment vacant was. In de pvda en GroenLinks, die beide in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 ook de directe verkiezing van de lijsttrekker door de leden formeel mogelijk hebben gemaakt, hadden de fungerende partijleiders Bos en Halsema al ruim tevoren aangegeven zich te zullen kandideren. Zij zaten beiden dermate stevig in het zadel dat geen enkel partijlid zich geroepen voelde zich als tegenkandidaat te melden. Dit gold ook voor het cda.

Al met al is de onvoorspelbaarheid van de kandidaatstellingsprocedure groter geworden. De verschillen tussen de gekozen lijsttrekkers in de vvd en d66 en hun concurrenten waren zo gering dat de verkiezing evengoed anders had kunnen uitpakken. De afwijkingen van het adviesvoorstel bij de vaststelling van de kandidatenlijst zijn minder eenduidig. De leden van d66 veroorloofden zich een grote variatie; die van de vvd bleven in sterke mate in het spoor van het advies. Bij cda en pvda bleef de invloed van de gewone leden op de kandidatenlijst nogal bescheiden en lijkt de voorkeur van de partijtop nog steeds doorslaggevend.

4. Verkiezingsprogramma's

Totstandkoming van de programma's

Evenals het kandidaatstellingsproces kan de vaststelling van de verkiezingsprogramma's af en toe voor heftige emoties en spanningen binnen de partijen zorgen, al trekt de kandidatenlijst vaak iets meer aandacht dan het programma. Beide processen gaan gewoonlijk op dezelfde wijze van start: het partijbestuur stelt commissies in die een kandidatenlijst ofwel een programma moeten ontwerpen.

De voorzitter van een programmacommissie is vaak een partijlid met maatschappelijk aanzien maar zonder partijfunctie. Bij het CDA was dat in 2006 René Smit, vroeger havenwethouder van Rotterdam en nu voorzitter van het college van bestuur van de Vrije Universiteit. Bij de ChristenUnie werd de commissie aangevoerd door Joop Alsema, burgemeester van Staphorst. Joris Backer, juridisch directeur van Schiphol, zat de programmacommissie van D66 voor. Ben Verwaayen, CEO van British Telecom en voorheen directeur van PTT Telecom, deed dit bij de VVD. De PvdA had een wethouder uit Nijmegen ingeschakeld, Paul Dep-la. GroenLinks en SP weken van het patroon af door een Tweede Kamerlid, Kees Vendrik respectievelijk Harry van Bommel, de programmacommissie te laten leiden. De SP belastte haar partijsecretaris, P.A. van Zevenbergen, met deze taak. De programmacommissies werkten veelal samen met de wetenschappelijke bureaus van de partij, die hun soms een secretaris leverden om teksten te schrijven. Dat laatste gebeurde met name bij CDA en GroenLinks. Daarnaast maakten de commissies gebruik van rapporten en voorstellen van werkgroepen, deskundigen en gewone partijleden. Het CDA had zelfs een aparte website geopend waarop leden hun ideeën konden spuien (www.hetdebat.com).

De meeste commissies waren al eind 2005 met hun werk begonnen, maar zagen zich door de vervroegde datum van de verkiezingen genoopt om hun ontwerpen vóór de zomer van 2006 te voltooien. Bijna alle partijen hielden eind september of begin oktober een congres waarop het definitieve programma zou worden vastgesteld. Vóór die tijd moesten de lokale afdelingen gelegenheid krijgen amendementen voor te bereiden. Alleen de SP ging een andere weg en liet het programma vaststellen door het hoofdbestuur. Bij CDA, D66, GroenLinks, LPF en VVD mochten de leden op het congres over het programma stemmen, bij ChristenUnie, PvdA en SP deden de afgevaardigden van de afdelingen dit.

Soms nam het partijbestuur een amendement over, omdat het de oorspronkelijke tekst verduidelijkte of meer samenhang verleende. De meeste amendementen sneuvelden echter op het congres bij gebrek aan steun – en werden soms al vóór de stemming door de indieners

zelf ingetrokken. Vaak gaven de congresdeelnemers toe aan de druk van partijbestuur en programmacommissie om de tekst niet al te drastisch te wijzigen. Een enkele keer werkte dat niet en werd een amendement tegen de zin van de partijtop aangenomen. Bij CDA en PvdA ging het onder meer om gratis schoolboeken, bij D66 om afschaffing van de overdrachtsbelasting, bij de ChristenUnie om asielzoekers die na drie jaar in aanmerking moesten komen voor een verblijfstatus. Bij GroenLinks maakten de leden de voorgestelde versoepeling van het ontslagrecht iets minder soepel en schraptten het voorstel om een collectieve arbeidsovereenkomst (CAO) aan alle werknemers in een referendum voor te leggen. Op het SP-congres werd heftig gediscussieerd over NAVO en koningshuis, maar werd uiteindelijk ook niet veel in het programma veranderd: het voorstel voor gratis kinderopvang werd geschrapt en de inkomenseis voor huwelijkspartners uit het buitenland werd verlaagd.

Vorm en stijl

De programma's liepen qua stijl en omvang nogal uiteen. Het programma van de Lijst Vijf Fortuyn (de nieuwe naam voor de LPF), getiteld 'Dit is niet het land dat ik voor mijn kinderen wil achterlaten', bevatte bijna twaalfduizend woorden en leek in menig opzicht op een academisch essay – compleet met een paar voetnoten. Het programma van de vvd, 'Voor een samenleving met ambitie', telde minder dan zeventuizend woorden en had de opmaak en stijl van een tabloidkrant zoals *Spits* en *Metro*: korte stukken in kolommen naast elkaar, met veel foto's geardeerd. Het programma van haar christen-democratische coalitiepartner, 'Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar', bevatte iets meer dan 38.000 woorden en las bijna als een ambtelijk rapport. De programma's van de overige partijen in de Tweede Kamer zaten daar tussen in, terwijl die van de meeste nieuwe partijen nog korter waren dan het programma van de vvd. Dat van Nederland Transparant telde niet veel meer dan vijfhonderd woorden en richtte zich bijna uitsluitend op bestuurlijke en staatsrechtelijke vernieuwing.

De programma's onderscheidden zich ook van elkaar door hun opbouw. Sommige volgden min of meer de indeling van ministeries – buitenlandse zaken, defensie, justitie, onderwijs, enzovoort. Andere maakten een eigen, ideologisch gefundeerde indeling. Zo begon het cda met 'Vertrouwen in mensen', gevolgd door 'Vertrouwen in maatschappelijke organisaties', 'Vertrouwen in een sociaal Nederland', 'Vertrouwen in een ondernemend Nederland', 'Vertrouwen in internationale samenwerking' en ten slotte 'Vertrouwen in een betrokken Nederland'. GroenLinks legde de nadruk op haar kosmopolitisme door te beginnen met een hoofdstuk onder de bewust dubbelzinnige titel: 'Nederland wereldland', over ontwikkelingssamenwerking, Europa en veiligheidsbeleid. De pvda opende met kinderopvang en onderwijs, onder de titel: 'Kinderen eerst'. De sgp deed dat ook, in eennog ruimer verband: gezin en samenleving'. De sp begon met voorstellen voor een 'betere democratie'. Het meest origineel was waarschijnlijk Tamara's Open Partij, een nieuwkomer die slechts in vier kieskringen meedeed: zij had haar programma de vorm gegeven van een abc, te beginnen met de A van Af-

ghanistan en eindigend met de Z van 'ziekenhuizen 'zonder voedsel naar school'.

Hoofdpijnen van de partijprogramma's

Gezien de omvang van de programma's van de 24 deelnemende partijen lijkt het beter deze hier niet in detail maar op een aantal hoofdpijnen met elkaar te vergelijken. De keuze voor die hoofdpijnen is tot op zekere hoogte willekeurig. De meeste politicologen onderscheiden twee of drie hoofdpijnen of dimensies, maar dat lijkt voor ons doel te weinig. ¹³ Wij proberen het met vijf:

1. 'links' versus 'rechts', of tewel: herverdeling van schaarse goederen door de overheid (niet alleen inkomenspolitiek en sociaal beleid maar ook de verdeling van woonruimte, zorg en onderwijs) dan wel meer differentiatie via de markt;
2. een 'progressief', op keuzevrijheid en emancipatie gericht beleid op sociaal-cultureel gebied (drugs, criminaliteit, pornografie) dan wel meer conservatief: handhaven van regels en van (christelijke) tradities;
3. 'openheid' naar andere culturen en immigranten versus 'geslotenheid' en nadruk op Nederlandse identiteit en onafhankelijkheid;
4. 'groen' versus 'groei', oftewel: voorrang voor natuur en milieu, duurzame energie en openbaar vervoer of voor economische groei, kernenergie en automobiliteit;
5. voor of tegen staatkundige vernieuwing in de richting van radicale of directe democratie.

Links en rechts. Zoals verwacht namen de SP en GroenLinks de meest linkse standpunten in. De socialisten gingen het verst in beperking van de vrije markt door de staat. Ze wilden de liberalisering van de huren terugdraaien en de marktwerking in de zorg stoppen – al maakten ze in hun programma niet helemaal duidelijk hoe dat zou moeten. Ze beloofden de inkomensverschillen van twee kanten aan te pakken: aan de top (hypotheekrenteaftrek beperken tot 350.000 euro, topinkomens van

managers via een CAO regelen) en aan de onderkant (verhoging van AOW en sociale minima). GroenLinks had nog meer maatregelen in petto om inkomens- en vermogensverschillen te verkleinen, zoals extra progressieve belastingen op erfenissen, een inkomensafhankelijke academiscusbelasting (te gebruiken voor studiebeurzen), hogere uitkeringen voor arbeidsongeschikten en inning van de AOW via de belastingen (in plaats van via premies) waardoor rijkere ouderen er ook aan zouden meebetalen. Beide partijen wilden de kinderbijslag en de zorgpremie afhankelijk maken van het inkomen. Door de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking fors te verhogen hoopte GroenLinks ook bij te dragen aan herverdeling van welvaart op wereldschaal. De PvdA ging minder ver op dit gebied. Ze wilde wel herverdelen, maar met mate. Ook de sociaal-democraten doen een beroep op de overheid om de markt te reguleren, met name de arbeidsmarkt en de woningmarkt. Aan de andere kant mag de overheid niet te sterk worden en zou het aantal ambtenaren moeten krimpen – maar dan denkt de PvdA niet aan politieagenten, rechters of leraren, waarvan er juist meer nodig zijn. De ChristenUnie en de SGP stonden op sociaal-economisch gebied eveneens links van het midden. Beide wilden de hypotheekrente af trek beperken en de AOW meer vanuit belastinggelden financieren – waardoor rijkere ouderen dus ook meebetalen. Beide kwamen de laagste inkomensgroepen hier en daar tegemoet (in de vorm van een toeslag of een eenmalige extra uitkering). Beide wilden voorts meer geld uitgeven aan ontwikkelingssamenwerking en beide wensten de kinderbijslag te verhogen, maar niet afhankelijk van het inkomen. De ChristenUnie legde iets minder vertrouwen in de vrije markt aan de dag dan de SGP, met name wanneer het ging om liberalisering van de huren. Het CDA had juist meer vertrouwen in de markt – en stond dan ook eerder rechts dan links van het midden. De partij wilde vooral de marktwerking in de zorg en de volkshuisvesting versterken, maar de laagste inkomensgroepen met toeslagen beschermen tegen al te forse verhogingen van zorgpremies en huren. Ze wilde ook de salarissen in de publieke sector aan een maximum binden en de uitkering voor volledig arbeidsongeschikten evenals de kinderbijslag iets verhogen. De spoorwegen zouden niet verder geprivati-

seerd mogen worden. Door slechts een kwart van de uittredende ambtenaren de komende vier jaar te vervangen zouden de christen-democraten de publieke sector fors laten inkrimpen – de meteen na 1945 geboren babyboomers gaan immers waarschijnlijk in de periode 2005-2010 met pensioen.

De liberale partijen verwachtten uiteraard vooral veel goeds van de markt. D66 – dat zich in de campagne ‘eigenzinnig liberaal’ noemde – verlangde niettemin dat de overheid enigszins de inkomensverschillen zou verminderen, onder meer door de hypotheekrenteaf trek te beperken tot een bedrag van 500.000 euro. Vanwege de sociale gevolgen zou de liberalisering van de huren voorlopig niet verder moeten gaan. Wel wilden de democraten de arbeidsmarkt liberaliseren door ontslag gemakkelijker te maken (zonder tussenkomst van de rechter) en werknemers desgewenst individueel te laten onderhandelen over hun arbeidsvoorwaarden – waar dat nu nog door de vakbonden gebeurt. De vvd ging beduidend verder. Niet alleen hoopte zij het ontslagrecht te vereenvoudigen, maar ook marktwerking te bevorderen op de woningmarkt, in het hoger onderwijs en de zorg voor ouderen. De overheid zou inkrimpen. De inkomstenbelasting zou voor alle schijven met drie procent moeten verminderen, de onroerendzaakbelasting zou verdwijnen, de belasting op erfenissen zou moeten worden gehalveerd en op den duur helemaal afgeschaft. De verschillen tussen arm en rijk zouden hierdoor ongetwijfeld toenemen.

Tot de liberale partijen kan men in dit verband ook de Partij voor de Vrijheid (pvv), de Lijst Vijf Fortuyn (lvf) en EénNL rekenen, in mindere mate de P artij voor Nederland, een bundeling van fortuynistische groeperingen die door Hilbrand Nawijn werd aangevoerd. Hun programma's waren vaak nogal summier op sociaal-economisch gebied, maar bevatten soortgelijke of nog verdergaande voorstellen voor belastingverlaging en vermindering van het aantal ambtenaren. Derpvv wilde bovendien de uitgaven voor ontwikkelingshulp fors verlagen. De Liberaal Democratische P artij – opgericht door Sammy van Tuyl van Serooskerken, die van mei 2003 tot mei 2004 in het hoofdbestuur van de vvd had gezeten – legde juist meer nadruk op de sociale kant van

het liberalisme en de verantwoordelijkheid van de overheid voor zaken als openbaar vervoer. Andere nieuwe partijen laten zich niet zo gemakkelijk indelen op de sociaal-economische dimensie. De P artij voor de Dieren besteedde in haar programma ook niet zoveel aandacht aan sociaal en economisch beleid, maar nam toch tamelijk vaak linkse standpunten in: bijvoorbeeld vóór een inkomensafhankelijke kinderbijslag en tegen privatisering van openbaar vervoer en energievoorziening.

Progressief en conservatief. D66 noemt zichzelf in haar programma progressief liberaal, en dat lijkt ons terecht. Meer dan alle andere partijen stelde zij zelfbeschikking en keuzevrijheid centraal. Ze wilde ook de vrijheid verruimen om softdrugs te gebruiken, en om abortus of euthanasie te plegen. Haar vertrouwen in de mens – tekenend voor progressieven – blijkt voorts uit de wens om de identificatieplicht weer af te schaffen, uit de voorkeur voor alternatieve straffen en uit de nadruk op preventie in plaats van bestraffing van misdrijven. GroenLinks ging iets minder ver. Ze wilde wel softdrugs als cannabis legaliseren en de identificatieplicht afschaffen, maar zweeg over abortus en euthanasie. Daarentegen legde ze meer nadruk op gratis kinderopvang – ook een progressief verlangen, omdat het de keuzevrijheid en emancipatie van moeders (en mogelijk ook vaders) zou vergroten. D66 was wat vaag op dit punt. De SP was juist hier wat terughoudend en wilde wel de ouderbijdrage voor kinderopvang verminderen maar niet afschaffen. Bij andere kwesties namen de socialisten doorgaans ook progressieve standpunten in, al maakten ze minder bezwaar dan D66 en GroenLinks tegen maatregelen als cameratoezicht en preventief fouilleren in uitzonderlijke situaties. De PvdA behoort eveneens tot de progressieve partijen, maar minder uitgesproken. Zij had weinig moeite met cameratoezicht en preventief fouilleren, en evenmin met de identificatieplicht. Ze wilde experimenteren met cannabisteelt, maar de illegale thuisteelt harder aanpakken. Kinderopvang zou drie dagen in de week gratis worden.

De VVD ging op dit laatste terrein verder en bood geheel gratis kinderopvang aan, zij het alleen voor in loondienst werkende of ondernemende ouders. Verder kende het liberalisme van de VVD enige conservatieve

trekjes. Zij onthield zich van een standpunt over softdrugs. Men mag dus aannemen dat zij het bestaande beleid niet wilde veranderen. Dat wilde ze evenmin als het ging om abortus en euthanasie, identificatieplicht en cameratoezicht. Wel pleitte ze voor een kraakverbod en voor verzwaring van taakstraffen. Deze mengeling van liberale en conservatieve opvattingen kon men ook aantreffen bij Eén NL (voorzitter van zwaardere straffen en van legalisering van softdrugs). Bij de Partij voor Nederland en de PVV leken de conservatieve elementen nog zwaarder te wegen. Wilders wilde in het hele land preventief fouilleren, crimineel gedrag zwaarder straffen, coffeeshops sluiten en kraken verbieden. Hiermee stond hij iets dichterbij het CDA dan bij de VVD. De christendemocraten hadden meer moeite dan Wilders met abortus en euthanasie; ze wilden de wet niet terugdraaien maar wel strikter toepassen. De ChristenUnie ging verder en streefde wel naar strengere wetgeving. Ze wenste niet alleen alle coffeeshops maar ook casino's en bordelen te sluiten. Zij zou voorts echtscheiding willen bemoeilijken door de echtelieden tot bemiddeling te verplichten. Ze voelde weinig voor strengere straffen en meer voor resocialisatie van criminelen. In plaats van gratis kinderopvang aan te bieden zou de overheid alle ouders een som gelds ter beschikking moeten stellen waarmee ze de kinderen ook thuis zouden kunnen opvangen. De staatkundig gereformeerden deelden al deze opvattingen, behalve de mildheid jegens misdadigers: die zouden zij juist zwaarder willen straffen, in extreme gevallen zelfs met de dood. De SGP beschouwde dan ook het zelfbeschikkingsrecht dat progressieven zo dierbaar is als een 'dwaze misvatting': mensen leven immers in 'afhankelijkheid van God en ten dienste van de naaste'.¹⁴ De SGP kan derhalve als de meest conservatieve partij in Nederland worden beschouwd.

Indien we de nieuwe partijen meerekenen, behoorden de Goen Vrij Internet Partij en de Liefde, Respect en Vrijheid Partij 't Zeteltje – met D66 – tot de meest progressieve partijen van ons land. Beide ijverden niet alleen voor legalisering van de cannabisteelt, maar bijvoorbeeld ook voor meer nadruk op resocialisatie van gedetineerden. Conservatisme bleek overigens zeldzaam onder de nieuwkomers. Voor de Verenigde

Senioren Partij stond zelfbeschikking centraal, zowel inzake euthanasie als bij gebruik en productie van softdrugs. Zelfs de Islam Democraten, die als Lijst 21 deelnamen omdat ze zich te laat hadden ingeschreven bij de Kiesraad, hielden er weinig conservatieve opvattingen op na. Anders dan de christen-democraten wilden zij bijvoorbeeld bij de bestrijding van criminaliteit veel meer de nadruk leggen op preventie dan op repressie.

Openheid en geslotenheid. Openheid naar andere culturen en immigranten gaat vaak samen met progressieve denkbeelden over individuele vrijheid. Politicologen als Pennings en Keman vatten dit bij hun analyse van verkiezingsprogramma's dan ook op als één dimensie en betrekken daarbij ook nog milieubeleid versus economische groei.⁵ Hier doen we dat niet, omdat de ordening van de partijen op dit gebied enigszins verschillend bleek.

Aan het ene eind van het spectrum is dat niet zo duidelijk het geval. De meest progressieve partijen, D66 en GroenLinks, stonden ook het meest open voor andere culturen. GroenLinks ging hierin het verst. Zij zag Nederland als immigratieland en wilde arbeidsmigratie op tijdelijke basis mogelijk maken, de inkomenseis voor huwelijksmigranten laten vallen, migranten na vijf jaar legaal verblijf volledig stemrecht geven en discriminatie bestrijden door anoniem solliciteren mogelijk te maken. Asielzoekers zouden na drie jaar wachten op een beslissing automatisch mogen blijven. D66 was het hiermee grotendeels eens en accepteerde bijvoorbeeld ook dat migranten een dubbele nationaliteit hielden. De PvdA streefde evenals GroenLinks en D66 naar een generaal pardon voor langdurige asielzoekers en naar een (selectief immigratie)beleid. De SP was iets terughoudender op dit punt. Zij stond ook een humaner en soepeler asielbeleid voor – procedures zouden niet langer dan drie jaar mogen duren, vluchtelingen die hier al vijf jaar of langer wachtten, zouden een generaal pardon moeten krijgen – maar hechtte ook sterk aan integratie van migranten en leek weinig te voelen voor een arbeidsmigratiebeleid. De ChristenUnie was het grotendeels eens met de SP. Zij wilde het vluchtelingenbeleid ook humaner maken, onder

meer via een generaal pardon. Het CDA betrachtte minder openheid naar vluchtelingen. Het asielbeleid hoefde van haar niet veel te veranderen, een generaal pardon kwam in haar programma niet voor. De VVD verdedigde in haar programma vooral het vreemdelingenbeleid van de afgelopen jaren – in iets hardere termen dan het CDA. De SGP stond ook voor een strikt vreemdelingenbeleid, al was ze op onderdelen iets soepeler dan de VVD. De multiculturele samenleving bleef bij de staatkundig gereformeerden op weerstand stuiten. Dat was nog veel sterker het geval bij de LVF en andere fortuynistische partijen. Nederland zou één dominante cultuur moeten erkennen in plaats van zich multicultureel te noemen. De fortuynisten popelden om het vreemdelingenbeleid op verschillende punten aan te scherpen: minder gezinshereniging en huwelijksmigratie, zo mogelijk enige tijd geen asielzoekers meer toelaten, geen sociale zekerheid voor migranten met een tijdelijke of voorlopige verblijfsvergunning. Soortgelijke standpunten nam de PVV in, al ging ze soms nog net iets verder in haar afkeer van de islamitische cultuur. Moslims zouden zich de komende vijf jaar niet meer in Nederland mogen vestigen, geen moskee meer mogen bouwen en geen islamitische school meer mogen oprichten. De overige nieuwe partijen stonden minder afwijzend tegenover de multiculturele samenleving. Dat viel uiteraard te verwachten van de Islam Democraten, al bleven hun verlangens nogal bescheiden: inburgering zonder dwang, mogelijk een islamitische feestdag, een generaal pardon voor langdurig wachtende asielzoekers.

Groen en groei. De tegenstelling tussen 'groen' en 'groei' valt voor een deel samen met die tussen links en rechts, maar niet helemaal. GroenLinks en de SP bleken in alle opzichten de meest groene programma's te hebben gemaakt. GroenLinks ging het verst in de vergroening van het belastingstelsel – meer heffingen op vervuiling en verbruik van grondstoffen en minder op arbeid. De bio-industrie moest binnen tien jaar verdwijnen. Biologische producten wilde ze veel goedkoper maken en vliegrijzen veel duurder. Beide partijen kozen duidelijk voor openbaar vervoer boven de auto, beide wilden plezierjacht en fokkerij van pelsdieren voor

bont verbieden. Alleen de Partij voor de Dieren ging nog verder en zou gebruik van dieren in het circus en uiteindelijk ook in dierentuinen willen verbieden. De pvdA en de ChristenUnie stelden soortgelijke eisen als de sp, maar vaak iets voorzichtiger – geen jachtverbod, bijvoorbeeld, en hier en daar extra asfalt om knelpunten voor automobilisten op te lossen. De ChristenUnie had een zorgvuldig plan voor duurzame energie uitgewerkt. Alle vijf genoemde partijen wezen kernenergie af. D66 deed dat niet, en streefde niet naar een verbod op nertsfokkerijen. Wel stemde zij in met accijnsheffing op vliegtuigbenzine – ook een eis van alle ‘groene’ partijen. D66 bleek op dit punt minder duidelijk, maar wilde weer wel de nertshouderijen verbieden en op termijn ook een einde aan de bio-industrie bewerkstelligen. CDA en VVD kozen duidelijker voor ‘groei’ boven ‘groen’: extra wegen (al waren de christen-democraten hierin terughoudender dan de liberalen), een nieuwe kerncentrale, groei van de luchtvaart en geen noemenswaardige beperkingen voor de bio-industrie.

De pvv overtrof de vvd nog in groeivriendelijkheid. Zo wees zij als enige partij elke vorm van rekeningrijden of kilometerheffing voor automobilisten af en wilde de maximumsnelheid verhogen, meer wegen aanleggen en meer kerncentrales bouwen. De overige nieuwe partijen namen op dit gebied over het algemeen minder uitgesproken standpunten in.

Staatkundige vernieuwing. Op staatkundig gebied staan voorstanders van radicale en directe democratie tegenover een behoudende of bestuurlijk denkende stroming die eigenlijk weinig wil veranderen in het bestel. Tot het radicaal-democratische kamp behoorden D66, sp en de fortuynisten – LVF, EénNL en vooral ook de pvv. Allemaal wilden ze ten minste een correctief referendum invoeren. Volgens D66 en pvv zouden de burgers hun burgemeester en hun minister-president mogen kiezen. De sp ging daarin niet mee, maar wilde de burger het recht geven het kabinet via een referendum tot aftreden te dwingen. GroenLinks hoopte de burger meer invloed op de vorming van coalities te geven door middel van een tweede stem bij verkiezingen. D66 hield het bij een correctief referendum. De ChristenUnie wilde dat alleen onder

voorwaarden accepteren, met name wanneer de opkomst meer dan vijftig procent zou bedragen. De vvd zag weinig heil in een referendum, maar pleitte voor een rechtstreeks gekozen burgemeester. De enige partijen die elke staatkundige vernieuwing afwezen, waren CDA en SGP.

Die vernieuwing stond wel op het programma van de meeste nieuwe partijen. Dat gold niet alleen voor genoemde fortuynisten, maar ook voor het Ad Bos Collectief, Nederland Transparant, de Groen Vrij Internet Partij, de Liefde, Respect en Vrijheid Partij 't Zeteltje, de Islam Democraten, Lijst 14 – een samenwerkingsverband van partijen en actiegroepen – en natuurlijk de Continu Directe Democratie Partij. Laatstgenoemde wilde haar leden laten bepalen hoe haar (verhoopte) vertegenwoordigers in de Tweede Kamer zouden moeten stemmen.

De lezer mist hier wellicht Europa als thema. In de verkiezingsstrijd speelde dit onderwerp vrijwel geen rol, maar in de verkiezingsprogramma's kreeg het wel enige aandacht. We zouden dan ook de partijen gemakkelijk kunnen ordenen van pro-Europa (meer bevoegdheden voor Europees Parlement en Europese Commissie) naar anti-Europa (Nederland uit de EU of althans meer zelfstandigheid). Die ordening blijkt dan nagenoeg samen te vallen met de indeling progressief versus conservatief: van D66 en GroenLinks via PvdA, vvd en CDA naar ChristenUnie, LVF, PVV en SGP. Alleen de SP is duidelijk progressief maar ook anti-Europa.

Al met al kon men tussen de programma's van de 24 partijen op alle hoofdlijnen duidelijke verschillen waarnemen. Die verschillen moeten wel in hun context worden geplaatst. Ondanks meningsverschillen over hypotheekrenteaftrek en zorgpremies heerste bij alle deelnemende partijen een globale overeenstemming over de bestaande sociale markteconomie. Geen enkele partij ijverde voor een socialistische planeconomie. Communisten en revolutionaire socialisten namen niet meer aan Tweede Kamerverkiezingen deel. Dat deed evenmin de Libertarische Partij, die de overheidstaken zou willen beperken tot politie, defensie en rechtspraak. Extreem nationalistische en nationaal-socialistische partijen

waagden evenmin een gooi naar een zetel. Alle deelnemende partijen accepteerden min of meer de liberale rechtsstaat en het parlementaire systeem, ook al wilden sommigen dat aanvullen met het referendum en andere vormen van inspraak. Zo bezien vielen de hier breed uitgemeten verschillen tussen de partijen wel mee (of tegen). Er waren bovendien opvallende overeenkomsten, die hier onvermeld zijn gebleven. Zo namen nagenoeg alle partijen, zowel links als rechts, zich voor de bureaucratie terug te dringen en het aantal managers en beleidsmakende ambtenaren te verminderen, en om kleinschaligheid te bevorderen met name in onderwijs en gezondheidszorg. Ze verschilden alleen gradueel op dit vlak. Uiteindelijk bleef Nederland anno 2006 ondanks alle polarisatie tussen 'links' en 'rechts' in de verkiezingsstrijd toch een gematigd polderland.

5. Conclusie

De kiezers konden ook in 2006 een keuze maken uit een groot aantal partijen en een nog groter aantal kandidaten. Via een voorkeursstem kunnen ze enige invloed uitoefenen op de selectie van kandidaten voor de Tweede Kamer, al stemden ook deze keer de meeste kiezers op de lijsttrekker van hun favoriete partij. Partijleden genoten nu door de bank genomen iets meer invloed dan voorheen, zowel bij de selectie van kandidaten als bij de vaststelling van het verkiezingsprogramma. Ze konden immers nu niet alleen bij D66 en GroenLinks maar ook bij het CDA en de VVD deelnemen aan het congres dat het programma vaststelde en mochten bij D66 en VVD zelfs thuis deelnemen aan de keuze voor de lijsttrekker.